

SECTION III

FOSTERING LANGUAGE PROFICIENCY: STRATEGIES FOR DIVERSE EDUCATIONAL LANDSCAPES

TURLI TILLAR TIZIMIDA VAQT KONSEPTINING LINGVISTIK TADQIQI

G. Boltakulova¹*Annotatsiya:*

Mazkur maqolada turli tillar tizimida vaqt konseptining ifodalanishi hamda vaqtni ifodalovchi lingvistik birliklarning qiyosiy tahlili tavsiflangan.

Kalit soʻzlar: vaqt kategoriyasi, vaqt konsepti, zamon kategoriyasi, lingvistik birliklar, temporal kontseptsiya

doi: <https://doi.org/10.2024/fg8gk281>

Qadim zamonlardan beri vaqt tushunchasi insoniyatni qiziqtirib kelgan. Vaqt haqidagi ilk munozaralar antik falsafaning tubida vujudga kelgan. Shunday qilib, hatto qadimgi yunon mutafakkirlari ham vaqtning sabablari, uning xossalari, yoʻnalishi va umuman modeli haqida savollar berganlar. Zamon va makon tushunchalari dunyo shakllanishi haqidagi asosiy insoniy gʻoyalar tizimidagi markaziy tushunchalardan biridir. "Vaqt" ikkinchi, makon bilan bir qatorda, ong narsa va hodisalarni "joylashtiradigan" muhitdir. Aniqrogʻi, "vaqt" biz uchun mavjudotlar mavjud boʻlgan, voqealar sodir boʻladigan va oʻzgarishlar roʻy beradigan oʻsha yagona muhitning boshqa tomoni sifatida koʻrinadi. "Vaqt" mavhumroq va makondan koʻra murakkabroq tushuncha boʻlib, uni anglash ong mexanizmlarining oʻziga xos xususiyatlaridan biridir [5, 135].

Mazkur maqolada biz koʻrib chiqayotgan "vaqt" tushunchasining maʼlum bir idrok etish tarzida aks etishi va uning maʼnosi koʻpchilik umuminsoniy, baʼzilar esa milliy xususiyatga ega boʻlgan tizimda namoyon boʻlishi bugungi kundagi dolzarb masalalardan biridir. Tushunchalarni oʻrganishda ularning kelib chiqishini, shuningdek, ularning semantik doirasini bilish bir xil darajada muhim ahamiyatga ega. Temporal kontseptsiya - turli tillarda soʻzlashuvchilarning ongida eng muhimlaridan biridir. Vaqt tushunchasi fazo tushunchasi bilan bir qatorda insoniyatning dunyo haqidagi bilimlari tizimidagi fundamental tushunchalardan biridir. Natijada, tadqiqotchilarning kognitiv tilshunoslikda temporallik tushunchalarini ifodalash muammolariga cheksiz qiziqishini tushuntirish osondir. [4, 35]. Tabiiy vaqt bilan bir qatorda lingvistik vaqtning mohiyati ham tadqiqotchilarni azaldan oʻziga jalb etib kelgan. Antik davrdan to hozirgi kungacha faylasuflar va boshqa olimlar uning mohiyatini tushuntirishga harakat qilishadi. Aristoteldan boshlab, zamonaviy fizika sohasidagi soʻnggi tadqiqotlar (mikro va makro dunyo qonunlari, nisbiylik

¹ Boltakulova Gulnoza Farruxovna, Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti

nazariyasi va boshqalar) bilan yakunlangan vaqt muammosi hanuzgacha o'rganilmoqda.

Vaqt tushunchasi turfa xildir. Unda turli olamlarga tegishli g'oyalar mavjud - jismoniy, ma'naviy, kundalik, ilmiy, og'zaki. Ammo bu individual g'oyalar to'plami yoki yig'indisi emas, balki insonning moddiy (tashqi) va ideal (ichki) tajribasini sintez qiladigan birlikdir [4, 24]. Boshqacha qilib aytganda, "vaqt" tushunchasi ma'lum bir semantik tuzilishga ega bo'lgan universal tushunchadir.

"Vaqt" tushunchasini barcha semantik ma'nolarida tahlil qilish kontseptsianing doimiy yadrosini kontekstli muhit bilan birgalikda ajratib olishga imkon berdi, bu uning asosiy qatlamini tashkil etadi, "vaqt" tushunchasini o'rganishimizda u davomiylikning qiymati hisoblanadi. Bundan kelib chiqib shunday xulosa qilish mumkinki, yaqin atrof-muhit vaqtini tashkil etishning chiziqli tuzilishini tashkil etuvchi "vaqt davri" dir. "Vaqt davri" tushunchasiga quyidagilar kiradi. "Vaqt" tushunchasini barcha semantik ma'nolarida tahlil qilish "inson hayoti" semantik guruhini o'z ichiga olgan uzoq periferiyani aniqlashga imkon berdi: tug'ilish, go'daklik, bolalik, o'smirlik, yoshlik, qarilik; shuningdek, "tabiat hayoti" (fasllar, oylar): qish, bahor, kuz, yoz, yanvar, fevral, dekabr, vaqtini tashkil qilishning siklik tuzilishini shakllantiradi. "Vaqt" tushunchasi til va madaniyat tizimida muhim rol o'ynaydi, bu bizga o'rganilayotgan tillarning universal va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Til madaniyatni aks ettiradi, ya'ni madaniyatdagi barcha o'zgarishlar vaqtini idrok etishdagi o'zgarishlarga olib keladi, bu tilda aks etadi. Til bu o'zgarishlarga vaqtning asosiy paremiologik modelini o'zgartirish orqali reaksiyaga kirishadi. Ushbu asosiy paremiologiyalarning umumiyligi dunyoning zamonaviy temporal suratini, dunyoning lingvistik rasmining bir qismini tashkil qiladi.

Zamon / Vaqt - bu dunyoning ilmiy va lingvistik tasviri asosidagi eng muhim kategoriya hisoblanadi. Antik davrdan hozirgi kungacha turli fan vakillari ushbu toifaga tegishli ko'plab savollarga javob topishga harakat qilishdi: zamon/vaqt realligi, uning tabiati, xususiyatlari va boshqalar zamon/vaqt fenomenining murakkabligi va uning tabiat va jamiyatda namoyon bo'lishi uni o'rganishga bo'lgan ko'p yondashuvlarga va tabiiy va gumanitar fanlarda "jismoniy bo'lmagan" tushunchalarning paydo bo'lishiga olib keldi: biologik vaqt, fiziologik vaqt, geologik vaqt, psixologik vaqt, ijtimoiy vaqt, mifologik vaqt, badiiy vaqt va boshqalar "Jismoniy bo'lmagan" vaqt talqinlari fizik vaqt bilan bog'langan va u bilan shartlanadi: tabiiy fanlarda vaqt tushunchasi holatdagi tabiiy obyektlar va jarayonlarning obyektiv o'zgarishlari bilan bog'liq; gumanitar fanlarda vaqt haqidagi subyektiv g'oyalar asosan amalga oshirilib, uning sifat tomoniga e'tibor qaratiladi. Grammatik tadqiqotlarda "temporallik" atamasi tildagi temporallik munosabatlarni ifodalashda iborat bo'lgan real va pertseptiv (mohiyatiga ko'ra subyektiv) zamon xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan obyektiv-sub'ektiv kategoriya sifatida qo'llaniladi [1, 12]. Tilshunoslikda zamon va tilning o'zaro ta'sirining ikki jihati ajratiladi: vaqt ichida til (tilga nisbatan tashqi omil sifatida vaqt) va tilda vaqt (tilga nisbatan ichki omil sifatida vaqt, immanent zamon) [4, 15].

N.I.Trubnikovning fikricha, vaqtning bo'linishini quyidagicha ifodalash mumkin:

- a). tarixiy vaqt;
- b). ijtimoiy vaqt;

c). psixologik vaqt [6, 37].

M.S. Kogon quyidagi vaqt turlarining mavjudligiga ishora qiladi:

a). biologik vaqt;

b). jismoniy vaqt;

c). ijtimoiy vaqt;

d). psixologik vaqt [2, 147].

Ulardan farqli o'laroq, V.N. Yarskaya, dunyoning temporallik tavsifining polifonik tuzilishiga ekskursiya qilib, badiiy vaqt haqida gapiradi. Lingvistik tadqiqotlar tilda ko'p o'lchovli vaqt tushunchasining muhim xususiyatlarini ta'kidlashga yordam beradigan turli xil yondashuvlarni qo'llash bilan tavsiflanadi. Yevropa falsafiy va tabiatshunoslik an'alarida vaqtni anglashda uning obyektivligi va subyektivligini, substansionalligi va munosabatini, mutlaq va nisbiylikni tasdiqlovchi ikki asosiy yo'nalish paydo bo'ldi. Bu ikki asosiy yo'nalish Platonning substansial kontseptsiyasiga va Aristotelning munosabatlar kontseptsiyasiga borib taqaladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, "vaqt" tushunchasi asosiy tushunchalardan biri bo'lib, ma'lum bir tillarda bir xilda va boshqa til guruhlarida turlicha aks ettirilgan kontseptual tizimning muhim qismi bo'lib, vaqt mentaliteti, vaqt universallari haqida umumiy, turli tillarda o'xshash va o'xshash bo'lmagan dunyoning zamon tasviri haqida til va nutqda tushunchalar va ularni aks ettiruvchi lisoniy birliklar, jumladan, maqollarda ifodalangan. Vaqt munosabatlari - an'alar, urf-odatlar, marosimlar, kundalik hatti-harakatlar, vaqtdan foydalanish me'yorlari haqidagi bilimlarni mujassamlashtiradigan, shuningdek, umuminsoniy va milliy xususiyatga ega tushunchadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Andreeva L.A. *Stylistics of the Russian language*. – Kazan: Idel, 2000 – 15 p.
- [2]. Kagan M., Gavrov S.N. *S. About time, about people, about myself // Personality. Culture. Society*. 2005. T. VII. No. 4 (28). – With. 340–344.
- [3]. Konkova O.S. *Culture of Russian speech: Educational methodological manual*. – Michurinsk: MGPI, 2005 (TOGUP. Publishing House Michurinsk). – 105 s.
- [4]. Nielsen E.A. *Linguocognitive models of the evolution of temporal nominations (based on the material of the English language)*. Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philology - St. Petersburg: Publishing House of St. Petersburg State Economic University, 2015. – 42 p.
- [5]. Nikitin M.V. *Foundations of cognitive semantics / M.V. Nikitin*. – St. Petersburg, 2003. – 277 p.
- [6]. Trubnikov N.I. *Development of the concept of time // Questions of philosophy*. – M., 1992, No. 3. – p. 47.